

Agnieszka Warchol

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
orcid.org/0000-0003-0786-6440

Dyktatura w czasie wojny, czyli jak Kreml tłumia antywojenne nastroje społeczne

Streszczenie

Nowe, represyjne przepisy prawa, brutalne tłumienie protestów antywojennych w Rosji po 24 lutego 2022 roku czy ograniczanie obywatelom dostępu do źródeł informacji przez ocenzurowanie wielu niezależnych mediów to działania prowadzone przez rosyjskie władze wobec obywateli po rozpoczęciu agresji Rosji na Ukrainę. Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób Kreml tłumia antywojenne nastroje społeczne, a także wskazanie konsekwencji w postaci np. wycofywania dziennikarzy z Rosji czy wzrostu emigracji z Federacji Rosyjskiej.

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, wojna rosyjsko-ukraińska, społeczeństwo obywatelskie, protesty antywojenne, cenzura

Wprowadzenie

13 lipca 2022 roku w Genewie podczas 50. Sesji Rady Praw Człowieka zostały potępione prześladowania grup społeczeństwa obywatelskiego w Federacji Rosyjskiej¹. Po 24 lutego 2022, czyli dniu rozpoczęcia rosyjskiej inwazji na Ukrainę, zintensyfikowały się działania władz rosyjskich w celu marginalizacji społeczeństwa obywatelskiego. Ich przejawem jest zaostrzenie cenzury, zarówno

¹ *Russia: UN experts condemn civil society shutdown*, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/russia-un-experts-condemn-civil-society-shutdown> [dostęp 5.08.2022].

w mediach tradycyjnych, jak i internetowych, oraz represjonowanie odmiennych i pluralistycznych źródeł informacji w Federacji Rosyjskiej. Niezależni dziennikarze są nazywani „zagranicznymi agentami”, a usługi zagranicznych dostawców są zakłócanie. Za rozpowszechnianie „fałszywych” informacji dotyczących sytuacji na froncie i działań rosyjskich żołnierzy, a nawet używanie słowa „wojna”, grożą kary, m.in. grzywny i pozbawienia wolności. Efektem tych działań są zamknięte niezależne media, zwolnieni dziennikarze i emigrujący ludzie.

Rosyjskie władze dysponują rozbudowanym aparatem terroru. W celu utrzymania posłuchu wśród swoich obywateli władza wykorzystuje cenzurę i aparat represji, tak jak w systemach autorytarnych². Obrońcy praw człowieka, niezależni dziennikarze i organizacje społeczeństwa obywatelskiego mają niewielki dostęp do infrastruktury informacyjnej i komunikacyjnej niezbędnej dla ich pracy. Wielu z nich uciekło z Rosji z powodu obaw o bezpieczeństwo, a ci, którzy zdecydowali się zostać, nadal są pod ogromną presją. Nie oznacza to, że społeczeństwo obywatelskie w Rosji nie istnieje. Współczesne społeczeństwo obywatelskie w Federacji Rosyjskiej zaczęło się kształtować w latach 80. XX wieku, natomiast w latach 90. nastąpił jego rozrost³. To wtedy pojawiły się oddolne inicjatywy, a następnie organizacje, jednak ich rejestracja była w tamtejszych czasach niemożliwa ze względu na totalitarny charakter ZSRR⁴. 28 lutego 2022 roku „The Economist” opublikował artykuł, w którym przedstawił wyniki analizy 50 tys. postów na Twitterze i Instagramie z hashtagem #notwar. W analizie określona została geolokalizacja, co pokazało, że siedem tysięcy z nich zostało opublikowanych w Rosji⁵. Społeczeństwo obywatelskie, zorganizowane przez obywateli dla ochrony własnych interesów⁶, mimo ograniczeń działa obecnie w sferach materialnej i wirtualnej. Władze państwowe próbują narzucić społeczeństwu obywatelskiemu swój światopogląd, w ramach którego państwo i społeczeństwo mają dążyć do realizacji wspólnych celów⁷.

² M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska, *Współczesne systemy polityczne*, WN PWN, Warszawa 2007, s. 18.

³ K. Dziekan, *Społeczeństwo obywatelskie w Rosji wobec zmian zachodzących w państwie od czasu ponownego objęcia prezydentury przez Władimira Putina* [w:] *Wybrane problemy przemian w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku*, red. I. Borucińska, Wydział Zarządzania i Ekonomii. Politechnika Gdańska, Gdańsk 2020, s. 183–184.

⁴ Ibidem.

⁵ *Russians in every major city and region call for #nowar*, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/28/russians-in-every-major-city-and-region-call-for-nowar> [dostęp 8.08.2022].

⁶ A. Heywood, *Politologia*, WN PWN, Warszawa 2006, s. 8.

⁷ J.M. Dollbaum, M. Lallouet, B. Noble, *Nawalny. Nemezis Putina? Przyszłość Rosji?*, Zysk i S-ka, Poznań 2022, s. 181.

Działania władz, które obserwujemy po 24 lutego 2022 roku, a których fundamenty były tworzone w ostatnim dziesięcioleciu, odzwierciedlają dążenie Kremla do pełnej blokady informacyjnej i zwracają Rosję w kierunku dyktatury. Współcześnie dyktatura to typ władzy jednostki lub wąskiej grupy, oparty na przemocy, charakteryzujący się przede wszystkim brakiem zinstytucjonalizowanej rywalizacji politycznej⁸. Istotnymi cechami charakterystycznymi dla dyktatur są: stosowanie przemocy wobec przeciwników politycznych, instrumentalne traktowanie prawa oraz brak ochrony praw i wolności obywatelskich⁹. Wszystkie te cechy odnajdujemy we współczesnej Rosji Władimira Putina, która brutalnie tłumi protesty antywojenne, a sam prezydent dąży do odbudowy poparcia społecznego i wzmocnienia swojej pozycji, zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz kraju. Narzędziami, których używa władza na Kremlu do realizacji wspomnianych celów w sferze informacyjnej, są: dezinformacja, propaganda, i manipulacja. Po wojnie Rosji z Gruzją w 2008 roku poparcie dla Putina wzrosło; podobnie stało się w 2014 po aneksji Krymu¹⁰, kiedy prezydent obwieścił nowy, postzimnowojenny porządek świata¹¹. Jak wskazuje Maria Domańska, „społeczeństwo przywyka do reżimu sankcyjnego – o ile w latach 2014–2015 zaniepokojenie restrykcjami wyrażało około połowy respondentów, o tyle obecnie odsetek ten spadł do ok. 25 proc.”¹². Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób Kreml tłumi antywojenne nastroje społeczne, a także wskazanie konsekwencji – zarówno w wymiarze państwowym, jak i społecznym – prowadzonej przez władze w Rosji polityki represji wobec społeczeństwa obywatelskiego.

Nowe prawo

Pomimo że w art. 29 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 roku¹³ każdemu gwarantuje się wolność myśli i słowa, to poszczególne akty

⁸ *Dyktatura* [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Atla 2, Wrocław 2004, s. 78.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ A. Levinson, *Putin may have high ratings – but Russians are terrified too*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/may/09/putin-may-have-high-ratings-but-russians-are-terrified-too> [dostęp 8.08.2022].

¹¹ C. Belton, *Ludzie Putina. Jak KGB odzyskało Rosję i zwróciło się przeciwko Zachodowi*, Sine Qua Non, Kraków 2022, s. 616.

¹² M. Domańska, *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spoleczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina> [dostęp 8.08.2022].

¹³ *Konstytucja Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r.*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja-r2.html> [dostęp 20.06.2022].

niższego rzędu poważnie ograniczają wolność obywateli do organizowania pokojowych zgromadzeń i prawo do wolności wyrażania opinii. 4 marca 2022 roku w związku z pojawiającymi się protestami antywojennymi parlament rosyjski znowelizował kodeks karny, nakładając karę do 15 lat pozbawienia wolności, pozbawienie prawa do zajmowania określonych stanowisk, pracę obowiązkową lub karę grzywny za rozpowszechnianie rzekomo fałszywych informacji o wojnie w Ukrainie, zwłaszcza gdy przyniosło to „poważne konsekwencje”¹⁴. Taka kara może zostać nałożona także na kogoś, kto wzywa do wymierzenia sankcji w Federację Rosyjską i „dyskredytuje (rosyjskie) siły zbrojne”¹⁵. Prezydent Putin podpisał ustawę, a tym samym zablokował publiczną opozycję i niezależne wiadomości donoszące Rosjanom o wojnie w Ukrainie. Według danych pochodzących od Roskomsvobody (rosyjskiej organizacji pozarządowej wspierającej prawa użytkowników Internetu) od marca do czerwca 2022 roku prawnicy organizacji brali udział w 56 sprawach w związku z dyskredytowaniem rosyjskich sił zbrojnych na portalach społecznościowych, z czego 48 z nich zakończyło się karami aresztu lub grzywny¹⁶. Chodziło o publikacje m.in.: na VKontakte (25), Facebooku (7), Telegramie (5) i Instagramie (4)¹⁷. Rosyjskie władze od lat starają się o większą kontrolę nad Internetem, w tym mediami społecznościowymi, co w ostatnich miesiącach nasiliło się przez ograniczanie przepływu informacji o wojnie w Ukrainie¹⁸. To prawo oraz inne ograniczenia wolności słowa i zrzeszania się w Rosji są wykorzystywane do uciszania obrońców praw człowieka, dziennikarzy i przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego.

W odpowiedzi na nowe przepisy prawne wiele mediów wycofało się z Federacji Rosyjskiej. Wśród nich są: CNN, Radio Wolna Europa, Głos Ameryki, a także Bloomberg i BBC, które zapowiedziały, że tymczasowo zawieszają tam pracę swoich dziennikarzy¹⁹. Rosyjscy urzędnicy twierdzą, że dziennikarze piszący krytycznie o zbrojnej agresji wymierzonej w Ukrainę lub nazywający ją

¹⁴ Art. 207.3 Уголовный Кодекс Российской Федерации. Принят Государственной Думой 24 мая 1996. Одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года [Kodeks karny Federacji Rosyjskiej], <https://rulaws.ru/uk> [dostęp 20.06.2022].

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Юридические кейсы «Роскомсвободы» о «дискредитации», <https://roskomsvoboda.org/post/56-del-o-diskreditacii> [dostęp 1.08.2022].

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ *Russia fines WhatsApp, Snapchat over data storage*, https://www.washingtonpost.com/business/russia-fines-whatsapp-snapchat-over-data-storage/2022/07/28/5905a73e-0e96-11ed-88e8-c58dc3dbae2_story.html [dostęp 31.07.2022].

¹⁹ D. Milmo, *Russia blocks access to Facebook and Twitter*, <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/04/russia-completely-blocks-access-to-facebook-and-twitter> [dostęp 1.08.2022].

„wojną” czy „inwazją”, a nie specjalną operacją wojskową, są „zdrajcami” i „podważają interes narodowy”²⁰.

24 lutego 2022 roku Roskomnadzor²¹ zażądał, aby media pisały o wojnie w Ukrainie wyłącznie na podstawie oficjalnych rosyjskich źródeł. Za niezastosowanie się do nakazu organ nadzorczy groził blokadą i grzywną w wysokości do 5 mln rubli²². Od początku wojny zablokowano wiele niezależnych serwisów informacyjnych, m.in.: Present Time, Krym.Realii, New Times, Taygi.Info, DOXA, Echo Moskwy, Meduza, Radio Liberty, BBC oraz Deutsche Welle²³. Wiele rosyjskich mediów (w tym kanał telewizyjny Dożd i Echo Moskwy) zawiesiło swoją pracę. Według organizacji Roskomsvoboda do 5 maja 2022 roku w ramach cenzury zablokowano ponad 3 tys. stron internetowych²⁴.

W Rosji cenzura jest prawnie zabroniona, ale podejście władz do regulacji treści w obrębie zasobów internetowych obrazują słowa byłego szefa Roskomnadzoru Aleksandra Żarowa z 2016 roku: „Cenzura polega na oglądaniu artykułu lub innej informacji przed emisją lub drukiem. A my – reagujemy, dlatego nie mamy cenzury”²⁵. Nie nazywając własnych działań „cenzurą”, państwo używa tego terminu do określenia polityki globalnych witryn internetowych, które ograniczają dostęp do oficjalnych rosyjskich kanałów i kont²⁶. Tymczasem od czasu inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 prawie wszystkie niezależne media zostały zakazane, zablokowane lub uznane za „zagranicznych agentów”. Wszystkie inne podlegają cenzurze wojskowej²⁷. Według raportu Reporterów bez Granic (międzynarodowej organizacji działającej na rzecz wolności mediów) prawie dwie trzecie Rosjan czerpie wiadomości głównie z kontrolowanej przez rząd telewizji oraz rosyjskich mediów społecznościowych, takich jak VKontakte²⁸.

²⁰ Ibidem.

²¹ Roskomnadzor (Federalna Służba ds. Nadzoru w Sferze Łączności, Technologii Informacyjnych i Komunikacji Masowej) to rosyjski organ nadzorczy odpowiedzialny za monitorowanie, kontrolowanie i cenzurowanie rosyjskich środków masowego przekazu.

²² Роскомнадзор заблокировал медиа „Грати”, зеркало сайта о криптовалютах Forklog и другие ресурсы, <https://ovd.news/express-news/2022/06/05/roskomnadzor-zablokiroval-media-grati-zerkalo-sayta-o-kriptovalyutah-forklog> [dostęp 31.07.2022].

²³ *The day the news died. Here are all Russia's independent media outlets banned, blocked, or shuttered in just the past few days*, <https://meduza.io/en/short/2022/03/05/the-day-the-news-died> [dostęp 1.08.2022].

²⁴ Роскомнадзор заблокировал медиа „Грати”...

²⁵ *Блокировки интернет-ресурсов как инструмент политической цензуры*, <https://reports.ovdinfo.org/blokirovki-internet-resursov-kak-instrument-politicheskoy-cenzury#1> [dostęp 8.08.2022].

²⁶ Ibidem.

²⁷ *Russia*, <https://rsf.org/en/index> [dostęp 8.08.2022].

²⁸ Ibidem.

Cyfrowy autorytaryzm

Rosja wszczęła śledztwo przeciwko firmie Meta, skutkiem którego było uznanie jej za „organizację ekstremistyczną” w marcu 2022 roku, gdy pojawiły się doniesienia, że firma tymczasowo zawiesiła swoje zasady dotyczące mowy nienawiści wobec Federacji Rosyjskiej w kontekście wojny w Ukrainie. Po odwołaniu ze strony giganta technologicznego rosyjski sąd w lipcu 2022 podtrzymał marcowe orzeczenie. Kreml próbował ograniczyć działanie serwisów społecznościowych, w tym YouTube’a i Twittera (które obecnie *de facto* są również zakazane w Rosji), po tym, jak platformy podjęły działania mające na celu przeciwstawienie się rosyjskiej dezinformacji związanej z wojną w Ukrainie. Kilka miesięcy wcześniej Rosja zablokowała swoim obywatelom dostęp do Facebooka i Instagrama²⁹. Zdaniem niektórych ekspertów uznanie Meta za organizację ekstremistyczną może prowadzić do uznania posiadaczy profili na tej platformie za członków organizacji ekstremistycznej³⁰. Członkowie projektu „Network Freedoms” zwrócili uwagę na słowa rosyjskiej prokuratury, że odpowiedzialność nie może brać się „tylko z korzystania” z sieci społecznościowych. Mimo to okazuje się, że sam zakup reklamy na Instagramie i Facebooku można uznać za finansowanie organizacji ekstremistycznej (art. 282.3 kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej)³¹.

Działania podejmowane przez Rosję w stosunku do swoich obywateli, jak i mediów tradycyjnych oraz internetowych, mają na celu izolację od globalnej sieci, a przede wszystkim od wiarygodnych informacji pozbawionych kremlowskiej propagandy i dezinformacji dotyczącej sił i środków oraz ofiar po stronie rosyjskiej w toczącej się wojnie. Podwaliny pod obecne działania władz stworzyła nowelizacja ustawy o ochronie dzieci przed informacjami szkodliwymi dla ich zdrowia i rozwoju³² w 2012 roku. Do rosyjskiego prawa wprowadzono wtedy definicje dotyczące środowiska komputerowego, a także pojawił się ujednolicony rejestr nazw domen i wskaźników do witryn w Internecie oraz

²⁹ Rozwiązanie nie dotyczy komunikatora WhatsApp. Więcej zob. M. Halpert, *Russian court upholds ban on Meta for “extremist” activities*, <https://www.forbes.com/sites/madelinehalpert/2022/06/20/russian-court-upholds-ban-on-meta-for-extremist-activities/?sh=1ba259322db3> [dostęp 1.08.2022].

³⁰ *Решение о признании Meta экстремистской вступило в силу. Можно ли писать в Facebook?*, <https://roskomsvoboda.org/cards/card/meta-extremism> [dostęp 1.08.2022].

³¹ Ibidem.

³² *Федеральный Закон О внесении изменений в Федеральный закон „О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию” и отдельные законодательные акты Российской Федерации*, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102144583&backlink=1&&nd=102158453> [dostęp 8.08.2022].

adresów sieciowych³³. Równocześnie uchwalono wiele innych ustaw ograniczających wolności polityczne dla obywateli Rosji, począwszy od gwałtownego wzrostu grzywien za udział w wiecach politycznych aż po ustawę o „zagranicznych agentach”³⁴. W tym miejscu warto wspomnieć także o ustawie, na mocy której w razie zagrożenia Roskomnadzor ma przejąć scentralizowane zarządzanie rosyjskim Internetem. Wykaz tych sytuacji zagrożenia (np. dla bezpieczeństwa państwa) określa minister ds. łączności³⁵.

W 2019 roku rozpoczęły się testy Runetu, czyli rosyjskojęzycznej części Internetu w Rosji, grupującej około 100 mln użytkowników. Od 2008 Runet podlega nadzorowi Roskomnadzoru³⁶. Kreml od dawna dążył – jak wskazuje Maria Domańska³⁷ – do udoskonalania mechanizmów zarządzania Runetem w celu blokowania dostępu do Internetu wewnątrz kraju, np. w sytuacji groźby destabilizacji sytuacji społeczno-politycznej. Wielu ekspertów przedstawia opinie, że rozwiązania zawarte we wspomnianej ustawie mają stworzyć możliwość zamknięcia ruchu internetowego wewnątrz Rosji³⁸.

Już w 2021 roku Access Now i koalicja #KeepItOn udokumentowały wyłączenia Internetu w Rosji, m.in. w czasie protestów³⁹. Obecnie może być to jeszcze bardziej niebezpieczne, gdyż zamknięcie Internetu podczas konfliktów zagraża życiu i pozbawia ludzi dostępu do informacji ratujących życie, zarówno w strefie konfliktu, jak i poza nią⁴⁰.

³³ *Блокировки интернет-ресурсов как инструмент политической цензуры*, <https://reports.ovdinfo.org/blokirovki-internet-resurov-kak-instrument-politicheskoy-cenzury#3-1> [dostęp 8.08.2022].

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Rosja niezależna od globalnej sieci. Testy Runetu rozpoczęte*, <https://cyberdefence24.pl/polityka-i-prawo/rosja-niezalezna-od-globalnej-sieci-testy-runetu-rozpoczete> [dostęp 8.08.2022].

³⁶ *Runet i idea izolowanego Internetu*, <https://opensecurity.pl/runet-i-idea-izolowanego-internetu> [dostęp 8.08.2022].

³⁷ M. Domańska, *Zakneblować Runet, uciszyć społeczeństwo. Kremlowskie ambicje „suwerenizacji” Internetu*, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-12-04/zakneblowac-runet-uciszyc-spoloczenstwo-kremlowskie-ambicje#_ftn29 [dostęp 8.08.2022].

³⁸ *Understanding Russia’s “sovereign Internet”: What happens if Russia isolates itself from the global Internet?*, <https://flashpoint.io/blog/russian-runet-sovereign-internet> [dostęp 8.08.2022].

³⁹ *The return of digital authoritarianism. Internet shutdowns in 2021*, <https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2022/05/2021-KIO-Report-May-24-2022.pdf> [dostęp 8.08.2022].

⁴⁰ *Internet shutdowns in 2021: The return of digital authoritarianism*, <https://www.accessnow.org/internet-shutdowns-2021> [dostęp 8.08.2022].

Rosyjscy obywatele, chcąc ominąć cenzurę i uzyskać dostęp do zablokowanych treści, coraz częściej korzystają z sieci VPN-ów (*virtual private networks*, wirtualne sieci prywatne) i TOR (*the onion router*, router cebulowy, sieć zwiększająca anonimowość w Internecie). Dzięki temu uzyskują dostęp do platform społecznościowych i globalnych serwisów informacyjnych⁴¹. Obecnie Roskomnadzor rozszerza blokadę informacyjną nawet na wiele VPN-ów, a swoje działania usprawiedliwia ochroną przed terroryzmem i pornografią dziecięcą⁴². Represyjne przepisy, które mają uderzać w opozycję i wolne media, ale także w obywateli, zaczęły się pojawiać już w 2020 roku. W ciągu ostatnich dwóch lat obserwujemy rosnącą ingerencję państwa rosyjskiego w nieregulowane wcześniej sfery aktywności publicznej i prywatnej obywateli⁴³.

Prezydent Putin wielokrotnie oskarżał międzynarodowe platformy społecznościowe o łamanie krajowego prawa internetowego. 28 lipca 2022 roku moskiewski sąd nałożył grzywny na aplikacje WhatsApp (18 mln rubli) oraz Snapchat (milion rubli) za niezachowanie danych rosyjskich użytkowników na lokalnych serwerach. Grzywny zostały nałożone po skardze ze strony Roskomnadzoru⁴⁴. Kilka miesięcy wcześniej karami grzywny ukarane zostały aplikacje Twitter i Snapchat⁴⁵. Warto dodać, że 14 lipca 2022 roku Putin podpisał ustawę, która uderza w gigantów technologicznych⁴⁶. Otóż prokurator generalny Federacji Rosyjskiej może zakazać działalności zagranicznym mediom w przypadku tzw. wrogich decyzji podejmowanych wobec rosyjskich mediów za granicą, a każdemu medium będzie można odebrać koncesję za rozpowszechnianie „informacji o znaczeniu publicznym lub informacji wyrażających

⁴¹ C. Perrett, K. Canales, *A Russian court has declared Meta guilty of extremist activity but will still allow access to WhatsApp*, <https://www.businessinsider.com/russia-declares-meta-facebook-an-extremist-organization-2022-3?IR=T> [dostęp 1.08.2022].

⁴² P. Peganini, *Russian internet watchdog Roskomnadzor bans six more VPN services*, <https://securityaffairs.co/wordpress/125224/laws-and-regulations/russia-roskomnadzor-bans-six-vpn-services.html> [dostęp 2.08.2022].

⁴³ M. Domańska, K. Chawryło, *Dyktatura wojenna: władza i społeczeństwo w Rosji*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-03-22/dyktatura-wojenna-wladza-i-spoeczenstwo-w-rosji> [dostęp 31.07.2022].

⁴⁴ *Russia fines WhatsApp, Snapchat over data storage*, https://www.washingtonpost.com/business/russia-fines-whatsapp-snapchat-over-data-storage/2022/07/28/5905a73e-0e96-11ed-88e8-c58dc3dbae2_story.html [dostęp 31.07.2022].

⁴⁵ *Russia fines Twitter 3 million rubles for failure to delete “banned content”*, <https://www.rferl.org/a/31825219.html> [dostęp 1.08.2022].

⁴⁶ *Putin signs law on fines for failure by IT giants to comply with grounding law*, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/81307> [dostęp 1.08.2022].

wyraźny brak szacunku dla państwa⁴⁷. Na mocy zapisów tego aktu zwiększa się odpowiedzialność za powtarzające się niedopełnienie przez operatorów obowiązku ograniczenia lub wznowienia dostępu do zabronionych informacji w ciągu roku, co grozi grzywną w wysokości 30–250 tys. rubli dla urzędników i od 500 tys. do 4 mln rubli dla osób prawnych. Nieprzestrzeżenie przez zagraniczną firmę lub cudzoziemca zakazu nałożonego przez Roskonnadzor, dotyczącego zbierania danych osobowych Rosjan, będzie karane grzywną w wysokości od 30 tys. do 100 tys. rubli dla obywateli, od 100 tys. do 500 tys. rubli dla urzędników i od 1,5 mln rubli do 6 mln rubli dla osób prawnych⁴⁸.

Protesty antywojenne

Od 24 lutego 2022 roku na terytorium Ukrainy trwa wojna. Media informują o działaniach na froncie, stratach i prognozach dotyczących dalszego rozwoju konfliktu. W zagranicznych środkach masowego przekazu pojawia się jednak zaskakująco mało informacji na temat represji wewnątrz Federacji Rosyjskiej. Nie można zapominać, że działania Putina wymierzone są zarówno we wrogów zewnętrznych, jak i przeciwników jego decyzji wewnątrz kraju. W Rosji od chwili rosyjskiej agresji na Ukrainę do stycznia 2024 roku aresztowano ponad 19 tys. obywateli rosyjskich podczas demonstracji antywojennych⁴⁹.

Rosjanie – przedstawiciele różnych środowisk (w tym dziennikarze, prawnicy, lekarze, naukowcy, artyści i pisarze) – wysyłali listy otwarte i petycje, wyrażając w ten sposób sprzeciw wobec działań rosyjskich władz i tamtejszych sił zbrojnych. Na portalach społecznościowych pojawiły się posty i komentarze potępiające wojnę, a jednocześnie – w świecie rzeczywistym – toczyły się akcje antywojenne. Według raportu przygotowanego przez OVD-Info (ОВД-Инфо, niezależny projekt medialny dotyczący praw człowieka w Rosji) wzrosła liczba darowizn na rzecz organizacji pozarządowych i innych stowarzyszeń, zwłaszcza tych, które udzielają pomocy mieszkańcom Ukrainy, oraz indywidualnych darowizn na rzecz ofiar wojny w Ukrainie⁵⁰. Odpowiedzi ze strony władz na protesty antywojenne pojawiały się niemal natychmiast. Osoby, które podpisały

⁴⁷ *Nowe prawo w Rosji. Władimir Putin podpisał gigantyczny pakiet ustaw*, <https://www.wprost.pl/polityka/10783036/nowe-prawo-w-rosji-wladimir-putin-podpisal-gigantyczny-pakiet-ustaw.html> [dostęp 1.08.2022].

⁴⁸ *Putin signs law on fines for failure by IT giants to comply with grounding law*, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/81307> [dostęp 1.08.2022].

⁴⁹ ОВД-Инфо, <https://en.ovdinfo.org/persecution-anti-war-movement-report-december-2023> [dostęp 19.03.2024].

⁵⁰ *Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#1> [dostęp 4.08.2022].

listy otwarte lub brały udział w wiecach antywojennych, były zwalniane z pracy i wydalane z uczelni⁵¹ lub spotykały się z groźbami i innymi rodzajami prześladowań za wyrażanie antywojennego stanowiska⁵². Większość niezależnych mediów relacjonujących wojnę została zablokowana. Przedstawiciele władz państwowych, np. Dmitrij Miedwiediew czy Dmitrij Pieskow, nazywają „zdrajcami” obywateli, którzy krytykują decyzje Kremla⁵³. Rosyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wezwało obywateli do nieuczestniczenia w wydarzeniach antywojennych, które miały odbyć się m.in. 24 lutego i 6 marca 2022 roku⁵⁴.

W lipcu 2022 weszły w życie zmiany w rosyjskim kodeksie karnym zaostrażające szereg artykułów dotyczących zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa. Na przykład artykuł 284.1 kodeksu karnego wprowadza zakaz współpracy obywateli Rosji z „niepożądanymi” organizacjami⁵⁵, a art. 275.1 ustanawia odpowiedzialność karną za poufną współpracę z obcymi państwami i organizacjami międzynarodowymi, których działania skierowane są przeciwko Rosji⁵⁶. Publiczne wezwanie do podjęcia działań skierowanych przeciwko bezpieczeństwu Federacji Rosyjskiej lub uniemożliwienia władzom i ich funkcjonariuszom wykonywania ich uprawnień do zapewnienia bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej na mocy art. 280.4 kodeksu karnego wiąże się z karą grzywny, ograniczeniem lub pozbawieniem wolności, oraz pozbawieniem prawa do zajmowania określonych stanowisk lub podejmowania określonych działań⁵⁷.

Na szeroką skalę prowadzone są działania przeciw inicjatywom antywojennym. Mieszkańcy Kaliningradu otrzymali SMS-y od władz miasta, w których wzywano do przesyłania danych tzw. prowokatorów (czyli „zdrajców”) w związku z „operacją specjalną” w Ukrainie⁵⁸. Już w marcu 2022 roku zostały zaatakowane domy: redaktora naczelnego zakazanego radiowego kanału informacyjnego „Echo Moskwy” Aleksieja Wenediktowa, petersburskiej działaczki

⁵¹ Przykładem jest działanie Petersburskiego Uniwersytetu Państwowego, który przygotował nakazy wydalenia 13. studentów zatrzymanych na wiecach antywojennych. Zob. <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#6> [dostęp 7.08.2022].

⁵² *Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#1> [dostęp 4.08.2022].

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ *Уголовный Кодекс Российской Федерации*, <https://rulaws.ru/uk/Razdel-X/Glava-29/Statya-284.1> [dostęp 9.08.2022].

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ *Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#6> [dostęp 8.08.2022].

Darii Heikinen i wolontariuszki Kristiny Vorotnikovej⁵⁹. Na drzwiach domów osób przeciwstawiających się działaniom rosyjskich władz malowane są symbole wyrażające wsparcie dla „specjalnej operacji wojskowej”, dochodzi do uszkodzeń mienia i aktów wandalizmu⁶⁰.

8 kwietnia 2022 roku decyzją Ministerstwa Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej zamknięte zostały biura: Amnesty International, Human Rights Watch, Carnegie Endowment oraz dwunastu innych międzynarodowych organizacji działających na terenie Rosji. Zostały one wykreślone z rejestru oddziałów i przedstawicielstw organizacji międzynarodowych i organizacji pozarządowych non-profit z powodu „naruszenia prawa”, jednak nie precyzując dokładnie, o jakie naruszenia chodzi⁶¹. Wyrejestrowanie nastąpiło w następstwie rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ o zawieszeniu Federacji Rosyjskiej w Radzie Praw Człowieka ONZ z powodu łamania praw człowieka w Ukrainie⁶².

Agresja Rosji na Ukrainę wywołała protesty zarówno w sferze wirtualnej, jak i realnej aktywności rosyjskich obywateli. Manifestacje antywojenne, pikieety czy masowe zgromadzenia odbywają się w różnych rosyjskich miastach, często spontanicznie. W wielu rosyjskich miastach (w tym w Moskwie i Petersburgu) wszelkie zgromadzenia publiczne (nawet pojedyncze pikieety) jeszcze w połowie 2022 roku były zakazane z powodu pandemii⁶³. Protestujący, ale także ludzie manifestujący w inny sposób niezadowolone z decyzji Kremla, byli dotychczas masowo zatrzymywani i aresztowani⁶⁴. Zazwyczaj jako powody zatrzymań władze wskazują: posiadanie i demonstrowanie z plakatami przeciwko wojnie, używanie terminu „wojna” i haseł antywojennych, poparcie dla akcji przeciwko wojnie, demonstrowanie z flagą Ukrainy, noszenie odzieży w barwach

⁵⁹ *Vandals attack homes of prominent anti-war Russian activists*, <https://www.themoscowtimes.com/2022/03/25/vandals-attack-homes-of-prominent-anti-war-russian-activists-a77083> [dostęp 8.08.2022].

⁶⁰ Zob. <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#6-1> [dostęp 9.08.2022].

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Russia shuts down Amnesty International, HRW offices*, <https://www.jurist.org/news/2022/04/russia-shuts-down-amnesty-international-hrw-offices> [dostęp 8.08.2022]; *Russia: Authorities close down Amnesty International's Moscow Office*, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/russia-authorities-close-down-amnesty-internationals-moscow-office> [dostęp 8.08.2022].

⁶³ *Свобода собраний на фоне пандемии. Полгода запретов*, <https://reports.ovdinfo.org/svoboda-sobranii-na-fone-pandemii#1> [dostęp 8.08.2022].

⁶⁴ *More than 15,000 Russians have been arrested in anti-war protests*, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/03/22/more-than-15000-russians-have-been-arrested-in-anti-war-protests> [dostęp 8.08.2022].

narodowych Ukrainy, wypowiedzi antywojenne oraz publikacje prześmiewcze w odniesieniu do rosyjskich władz i sił zbrojnych⁶⁵.

W Rosji wielokrotnie dochodziło do tzw. aresztowań prewencyjnych, a także *post factum*. Zdaniem OVD-Info, wzrost liczby aresztowań *post factum* (np. w ciągu tygodnia po wzięciu udziału w danym wydarzeniu) opiera się na monitorowaniu sieci społecznościowych i rozwoju technologii rozpoznawania twarzy⁶⁶. Takie praktyki były już stosowane w 2021 roku wobec osób manifestujących poparcie dla Aleksieja Nawalnego, rosyjskiego opozycjonisty i więźnia politycznego. System rozpoznawania twarzy, oparty na sieci kamer monitoringu w rosyjskich miastach, zaczęto wdrażać w Rosji w 2017, a rok później – w czasie mistrzostw świata w piłce nożnej – władze miały okazję go przetestować⁶⁷. Pomimo powszechnego stosowania technologii rozpoznawania twarzy i ogromnych ilości danych gromadzonych przez władze rosyjskie prawo nadal nie reguluje korzystania z takiej technologii, z wyjątkiem bankowości⁶⁸. W kwietniu 2020 rosyjski parlament przyjął ustawę o sztucznej inteligencji, ustanawiającą specjalne ramy prawne dla rozwoju i przyjmowania technologii sztucznej inteligencji w Moskwie na okres od 1 lipca 2020 do 1 lipca 2025 roku⁶⁹. W praktyce umożliwia ona tamtejszym władzom testowanie nowej technologii, w tym rozpoznawania twarzy, bez większości ograniczeń wynikających z przepisów dotyczących danych osobowych⁷⁰.

Protestujący od kilku lat wykorzystują media społecznościowe do koordynowania, organizowania i ustalania harmonogramu zgromadzeń. Teraz mają też dostęp do aplikacji Advocall⁷¹, która w przypadku zatrzymania pozwala im łatwo skorzystać z pomocy prawnika i innych możliwości, np. zamówienia taksówki czy instrukcji postępowania w przypadku zatrzymania⁷².

Zatrzymani, aresztowani i naoczni świadkowie zatrzymań wielokrotnie zgłaszali organizacji OVD-Info użycie siły przez funkcjonariuszy organów

⁶⁵ Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-6> [dostęp 8.08.2022].

⁶⁶ Как власти используют камеры и распознавание лиц против протестующих, <https://reports.ovdinfo.org/kak-vlasti-ispolzuyut-kamery-i-raspoznavanie-lic-protiv-protestyuyushchih#2> [dostęp 7.08.2022].

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Russia: Broad facial recognition use undermines rights, <https://www.hrw.org/news/2021/09/15/russia-broad-facial-recognition-use-undermines-rights> [dostęp 8.08.2022].

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Персональный адвокат в смартфоне, <https://advocall.me> [dostęp 8.08.2022].

⁷² “Face control”: Russian police go digital against protesters, <https://www.reuters.com/article/us-russia-politics-navalny-tech-idUSKBN2AB1U2> [dostęp 8.08.2022].

ścigania⁷³. Zgłaszane były również trudne warunki w środkach transportu, w jakich osoby zatrzymane były przewożone na przesłuchania, a także zakaz spożywania posiłków, brania leków, korzystania z toalety oraz pozbawienie telefonów czy dokumentów. Zgłaszano także problemy z dostaniem się obrońców do osób przesłuchiowanych⁷⁴.

Zakończenie

Wzmacniając cenzurę, niszcząc niezależne media i brutalnie rozprawiając się z protestami, władze rosyjskie dążą do wyciszenia debaty publicznej, izolowania i marginalizowania tych, którzy wypowiadają się przeciwko wojnie lub pomagają prześladowanym. W ostatnich latach skala zatrzymań wzrosła, a stosowane środki nacisku zostały zaostrzone. Przed rokiem 2000 Kreml niezbyt przejmował się protestami, gdyż większość obywateli cieszyła się, że Rosja wychodzi z kryzysu gospodarczego, a ich życie się poprawia⁷⁵. Dopiero w 2005 nastąpił pierwszy opór, gdy władze chciały zrestrukturyzować system opieki socjalnej⁷⁶. Okazało się, że Rosjanie – wbrew powszechnej opinii – nie są bierni i apolityczni, ale potrafią walczyć o swoje prawa i wolności⁷⁷.

Obecnie liczba zatrzymanych na protestach antywojennych stopniowo zbliża się do historycznego maksimum dla współczesnej Rosji, jednocześnie wciąż ustępując ilościowo masowym zatrzymaniom z początku 2021 roku⁷⁸. Dodatkowo w sferze informacyjnej Kreml realizuje koncepcję walki informacyjnej, która jest przejawem militaryzacji polityki Rosji. Dzięki niej Putin mobilizuje społeczeństwo, a manipulując własną i zagraniczną opinią publiczną, legitymizuje działania Rosji na arenie międzynarodowej i wewnątrz kraju⁷⁹. Doktryna

⁷³ Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-4> [dostęp 8.08.2022].

⁷⁴ Адвокат Алексей Калугин опубликовал видео, на котором сотрудник отдела полиции в Петербурге нападает на защитника, <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/17/advokat-aleksei-kalugin-opublikoval-video-na-kotorom-sotrudnik-otdela-politsii-v-peterburge-napadaet-na-zashchitnika-news> [dostęp 8.08.2022]; Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-6> [dostęp 8.08.2022].

⁷⁵ J.M. Dollbaum, M. Lallouet, B. Noble, *Nawalny. Nemezis Putina? Przyszłość Rosji...*, s. 183.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-6> [dostęp 8.08.2022].

⁷⁹ J. Darczewska, *Diabeł tkwi w szczegółach. Wojna informacyjna w świetle doktryny wojennej Rosji*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015, s. 7.

wojenna i towarzysząca jej akcja informacyjno-interpretacyjna ma na celu przygotowanie społeczeństwa na potencjalne interwencje zbrojne, uwrażliwienie społeczeństwa na zagrożenia ze strony Zachodu oraz wykreowanie pretekstu do użycia siły w prowadzonej polityce⁸⁰. Tworzona przez Rosję narracja, którą powielają rosyjskie media, ale wspierają także tamtejsze elity, dyplomaci, politycy, politolodzy czy ludzie ze świata kultury, jest ważnym instrumentem w wojnie prowadzonej przez Federację Rosyjską⁸¹.

Wojna w Ukrainie i zachodnie sankcje, będące odpowiedzią świata na zagrożenie ze strony Rosji, uderzyły w rosyjską gospodarkę, a co za tym idzie – w rosyjskie społeczeństwo⁸². Oprócz rosyjskiego eksportu metali, zboża, ropy czy nawozów sankcjami dotknięte zostały takie branże, jak: transport, usługi, czy przemysł (głównie sektor motoryzacyjny)⁸³ oraz media regionalne, które są jednymi z pierwszych ofiar rozpędzającego się kryzysu gospodarczego w Federacji Rosyjskiej.

W perspektywie krótkoterminowej należy się spodziewać dalszego wzrostu represji, ale również osłabienia działań antywojennych ze strony społeczeństwa obywatelskiego. Z badania przeprowadzonego przez CNN przed 24 lutego 2022 roku wynika, że jeden na dwóch Rosjan uważa, iż użycie siły jest usprawiedliwione, aby powstrzymać Ukrainę przed przystąpieniem do NATO⁸⁴. Z kolei z sondażu przeprowadzonego na tydzień przed rosyjską inwazją na Ukrainę wynika, że około 58% Rosjan popierało inwazję na Ukrainę, natomiast 23% było jej przeciwnych. Dane od rosyjskich organizacji badawczych uzyskał amerykański ekspert Gary Langer, który udostępnił je gazecie „The Washington Post”. Badacz podkreślił, że wyniki uzyskał od niezależnych firm, ale odmówił podania ich nazw ze względu na ryzyko represji względem nich ze strony władz⁸⁵.

⁸⁰ Ibidem, s. 7, 12.

⁸¹ M. Banasik, *Wojna hybrydowa i jej konsekwencje dla bezpieczeństwa euroatlantyckiego*, Difin, Warszawa 2018, s. 89.

⁸² I. Wiśniewska, *Gospodarka Rosji: zapowiedź kryzysu*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-07/gospodarka-rosji-zapowiedz-kryzysu> [dostęp 8.08.2022].

⁸³ I. Wiśniewska, *Gospodarcze skutki wojny: widmo głębokiego kryzysu w Rosji*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-03-23/gospodarcze-skutki-wojny-widmo-glebokiego-kryzysu-w-rosji> [dostęp 8.08.2022].

⁸⁴ *Half of Russians say it would be right to use military force to keep Ukraine out of NATO*, <https://edition.cnn.com/interactive/2022/02/europe/russia-ukraine-crisis-poll-intl/index.html> [dostęp 8.08.2022].

⁸⁵ C. Parker, *58 percent of Russians support the invasion of Ukraine, and 23 percent oppose it, new poll shows*, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/03/08/russia-public-opinion-ukraine-invasion> [dostęp 8.08.2022].

Aktywne protesty – zarówno w sferze wirtualnej, jak i materialnej – nie ustają, jednak wśród rosyjskiego społeczeństwa widoczny jest strach przed represjami, a także względna obojętność ze strony większej części rosyjskich obywateli wobec polityki zagranicznej Kremla⁸⁶. Dzieje się tak dlatego, że obraz świata, który jest przedstawiany Rosjanom przez tamtejsze media, pozostaje pod kontrolą rosyjskich władz. Rosja zabezpieczyła swoją przestrzeń informacyjną⁸⁷ z wyjątkiem Internetu – globalnej sieci, w której prewencyjna cenzura jest technicznie niemożliwa.

Bibliografia

- Banasik M., *Wojna hybrydowa i jej konsekwencje dla bezpieczeństwa euroatlantyckiego*, Difin, Warszawa 2018.
- Belton C., *Ludzie Putina. Jak KGB odzyskało Rosję i zwróciło się przeciwko Zachodowi*, Sine Qua Non, Kraków 2022.
- Darczewska J., *Diabeł tkwi w szczegółach. Wojna informacyjna w świetle doktryny wojennej Rosji*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015.
- Domańska M., *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spolaczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina> [dostęp 8.08.2022].
- Domańska M., *Zakneblować Runet, uciszyć społeczeństwo. Kremlowskie ambicje „suwerenizacji” Internetu*, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-12-04/zakneblowac-runet-uciszyc-spolaczenstwo-kremlowskie-ambicje#_ftn29 [dostęp 8.08.2022].
- Domańska M., Chawryło K., *Dyktatura wojenna: władza i społeczeństwo w Rosji*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-03-22/dyktatura-wojenna-wladza-i-spolaczenstwo-w-rosji> [dostęp 31.07.2022].
- Dyktatura* [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Atła 2, Wrocław 2004.
- Diekan K., *Spółeczeństwo obywatelskie w Rosji wobec zmian zachodzących w państwie od czasu ponownego objęcia prezydentury przez Władimira Putina* [w:] *Wybrane problemy przemian w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku*, red. I. Borucińska, Wydział Zarządzania i Ekonomii. Politechnika Gdańska, Gdańsk 2020.
- Dollbaum J.M., Lallouet M., Noble B., *Nawalny. Nemezis Putina? Przyszłość Rosji?*, Zysk i S-ka, Poznań 2022.
- Face control: Russian police go digital against protesters*, <https://www.reuters.com/article/us-russia-politics-navalny-tech-idUSKBN2AB1U2> [dostęp 8.08.2022].

⁸⁶ M. Domańska, *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spolaczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina> [dostęp 8.08.2022].

⁸⁷ O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Arcana, Kraków 2017, s. 182–183.

- Half of Russians say it would be right to use military force to keep Ukraine out of NATO*, <https://edition.cnn.com/interactive/2022/02/europe/russia-ukraine-crisis-poll-intl/index.html> [dostęp 8.08.2022].
- Halpert M., *Russian court upholds ban on Meta for “extremist” activities*, <https://www.forbes.com/sites/madelinehalpert/2022/06/20/russian-court-upholds-ban-on-meta-for-extremist-activities/?sh=1ba259322db3> [dostęp 1.08.2022].
- Heywood A., *Politologia*, WN PWN, Warszawa 2006.
- Internet shutdowns in 2021: The return of digital authoritarianism*, <https://www.accessnow.org/internet-shutdowns-2021> [dostęp 8.08.2022].
- Konstytucja Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 r.*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja-r2.html> [dostęp 20.06.2022].
- Levinson A., *Putin may have high ratings – but Russians are terrified too*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/may/09/putin-may-have-high-ratings-but-russians-are-terrified-too> [dostęp 8.08.2022].
- Milmo D., *Russia blocks access to Facebook and Twitter*, <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/04/russia-completely-blocks-access-to-facebook-and-twitter> [dostęp 1.08.2022].
- More than 15,000 Russians have been arrested in anti-war protests*, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/03/22/more-than-15000-russians-have-been-arrested-in-anti-war-protests> [dostęp 8.08.2022].
- Nowe prawo w Rosji. Władimir Putin podpisał gigantyczny pakiet ustaw*, <https://www.wprost.pl/polityka/10783036/nowe-prawo-w-rosji-wladimir-putin-podpisal-gigantyczny-pakiet-ustaw.html> [dostęp 1.08.2022].
- Parker C., *58 percent of Russians support the invasion of Ukraine, and 23 percent oppose it, new poll shows*, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/03/08/russia-public-opinion-ukraine-invasion> [dostęp 8.08.2022].
- Peganini P., *Russian Internet watchdog Roskomnadzor bans six more VPN services*, <https://securityaffairs.co/wordpress/125224/laws-and-regulations/russia-roskomnadzor-bans-six-vpn-services.html> [dostęp 2.08.2022].
- Perrett C., Canales C., *A Russian court has declared Meta guilty of extremist activity but will still allow access to WhatsApp*, <https://www.businessinsider.com/russia-declares-meta-facebook-an-extremist-organization-2022-3?IR=T> [dostęp 1.08.2022].
- Putin signs law on fines for failure by IT giants to comply with grounding law*, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/81307> [dostęp 1.08.2022].
- Rosja niezależna od globalnej sieci. Testy Runetu rozpoczęte*, <https://cyberdefence24.pl/polityka-i-prawo/rosja-niezalezna-od-globalnej-sieci-testy-runetu-rozpozczete> [dostęp 8.08.2022].
- Runet i idea izolowanego Internetu*, <https://opensecurity.pl/runet-i-idea-izolowanego-internetu> [dostęp 8.08.2022].
- Russia fines Twitter 3 million rubles for failure to delete “banned content”*, <https://www.rferl.org/a/31825219.html> [dostęp 1.08.2022].

- Russia fines WhatsApp, Snapchat over data storage*, https://www.washingtonpost.com/business/russia-fines-whatsapp-snapchat-over-data-storage/2022/07/28/5905a73e-0e96-11ed-88e8-c58dc3dbae2_story.html [dostęp 31.07.2022].
- Russia shuts down Amnesty International, HRW offices*, <https://www.jurist.org/news/2022/04/russia-shuts-down-amnesty-international-hrw-offices> [dostęp 8.08.2022].
- Russia*, <https://rsf.org/en/index> [dostęp 8.08.2022].
- Russia: Authorities close down Amnesty International's Moscow office*, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/russia-authorities-close-down-amnesty-internationals-moscow-office> [dostęp 8.08.2022].
- Russia: Broad facial recognition use undermines rights*, <https://www.hrw.org/news/2021/09/15/russia-broad-facial-recognition-use-undermines-rights> [dostęp 8.08.2022].
- Russia: UN experts condemn civil society shutdown*, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/russia-un-experts-condemn-civil-society-shutdown> [dostęp 5.08.2022].
- Russians in every major city and region call for #nowar*, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/28/russians-in-every-major-city-and-region-call-for-nowar> [dostęp 8.08.2022].
- The day the news died. Here are all Russia's independent media outlets banned, blocked, or shuttered in just the past few days*, <https://meduza.io/en/short/2022/03/05/the-day-the-news-died> [dostęp 1.08.2022].
- The return of digital authoritarianism. Internet shutdowns in 2021*, <https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2022/05/2021-KIO-Report-May-24-2022.pdf> [dostęp 8.08.2022].
- Understanding Russia's "sovereign Internet": What happens if Russia isolates itself from the global Internet?*, <https://flashpoint.io/blog/russian-runet-sovereign-internet> [dostęp 8.08.2022].
- Vandals attack homes of prominent anti-war Russian activists*, <https://www.themoscowtimes.com/2022/03/25/vandals-attack-homes-of-prominent-anti-war-russian-activists-a77083> [dostęp 8.08.2022].
- Wasiuta O., Wasiuta S., *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Arcana, Kraków 2017.
- Wiśniewska I., *Gospodarcze skutki wojny: widmo głębokiego kryzysu w Rosji*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-03-23/gospodarcze-skutki-wojny-widmo-glebokiego-kryzysu-w-rosji> [dostęp 8.08.2022].
- Wiśniewska I., *Gospodarka Rosji: zapowiedź kryzysu*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-06-07/gospodarka-rosji-zapowiedz-kryzysu> [dostęp 8.08.2022].
- Żmigrodzki M., Dziemidok-Olszewska B., *Współczesne systemy polityczne*, WN PWN, Warszawa 2007.

Адвокат Алексей Калугин опубликовал видео, на котором сотрудник отдела полиции в Петербурге нападает на защитника, <https://novayagazeta.ru/>

- articles/2022/03/17/advokat-aleksei-kalugin-opublikoval-video-na-kotorom-sotrudnik-otdela-politsii-v-peterburge-napadaet-na-zashchitnika-news [dostęp 8.08.2022].
- Блокировки интернет-ресурсов как инструмент политической цензуры*, <https://reports.ovdinfo.org/blokirovki-internet-resursov-kak-instrument-politicheskoy-cenzury#1> [dostęp 8.08.2022].
- Блокировки интернет-ресурсов как инструмент политической цензуры*, <https://reports.ovdinfo.org/blokirovki-internet-resursov-kak-instrument-politicheskoy-cenzury#3-1> [dostęp 8.08.2022].
- Как власти используют камеры и распознавание лиц против протестующих*, <https://reports.ovdinfo.org/kak-vlasti-ispolzuyut-kamery-i-raspoznavanie-lic-protiv-protestuyushchih#2> [dostęp 7.08.2022].
- Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#1> [dostęp 4.08.2022].
- Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-4> [dostęp 8.08.2022].
- Нет войне. Как российские власти борются с антивоенными протестами*, <https://reports.ovdinfo.org/no-to-war#7-6> [dostęp 8.08.2022].
- ОВД-Инфо, <https://en.ovdinfo.org/persecution-anti-war-movement-report-december-2023> [dostęp 19.03.2024].
- Персональный адвокат в смартфоне*, <https://advocall.me> [dostęp 8.08.2022].
- Решение о признании Meta экстремистской вступило в силу. Можно ли писать в Facebook?*, <https://roskomsvoboda.org/cards/card/meta-extremism> [dostęp 1.08.2022].
- Роскомнадзор заблокировал медиа «Грати», зеркало сайта о криптовалютах Forklog и другие ресурсы*, <https://ovd.news/express-news/2022/06/05/roskomnadzor-zablokiroval-media-grati-zerkalo-sayta-o-kriptovalyutah-forklog> [dostęp 31.07.2022].
- Роскомнадзор заблокировал медиа «Грати», зеркало сайта о криптовалютах Forklog и другие ресурсы*, <https://ovd.news/express-news/2022/06/05/roskomnadzor-zablokiroval-media-grati-zerkalo-sayta-o-kriptovalyutah-forklog> [dostęp 31.07.2022].
- Свобода собраний на фоне пандемии. Полгода запретов*, <https://reports.ovdinfo.org/svoboda-sobranij-na-fone-pandemii#1> [dostęp 8.08.2022].
- Уголовный Кодекс Российской Федерации*, <https://rulaws.ru/uk/Razdel-X/Glava-29/Statya-284.1> [dostęp 9.08.2022].
- Федеральный Закон О внесении изменений в Федеральный закон „О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию” и отдельные законодательные акты Российской Федерации*, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102144583&backlink=1&&nd=102158453> [dostęp 8.08.2022].
- Юридические кейсы «Роскомсвободы» о «дискредитации»*, <https://roskomsvoboda.org/post/56-del-o-diskreditacii> [dostęp 1.08.2022].